
ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ,
ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

В. А. ВАТРАС

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПОНЯТТЯ СІМ'Ї

Исследованы вопросы юридического определения семьи, его отличия от распространенного в юридической науке социологического понимания семьи. Путем творческого обобщения взглядов ученых, анализа законодательства и выделения ключевых свойств предложено собственное определение семьи. Автор предлагает закрепить на законодательном уровне это определение семьи путём принятия новой редакции ст. 3 Семейного кодекса Украины.

In the article the problems of legal definition of family, their differences from the prevailing legal science in the sociological understanding of the family. Through a creative synthesis of the views of scientists, analyzing legislation and the allocation of key properties, proposed his own definition of the family. The author proposes to enshrine in legislation his own definition of family, by adopting the new wording of art. 3 of the Family Code.

Переважна більшість учених обстоюють доктринальне правове визначення сім'ї. Однак щодо дефініції сім'ї та її закріплення у чинному законодавстві однастайності в думках науковців немає. Ця проблема досліджувалася такими вченими, як М.В. Антокольська, Ю.Ф. Беспалов, Є.М. Білогорська, І.А. Бірюков, В.І. Бошко, Я.Р. Веберс, Є.М. Ворожейкін, Л.І. Глушкова, П.П. Глущенко, В.Г. Голованов, В.С. Гопанчук, В.І. Данилін, Н.М. Єршова, І.В. Жилінкова, О.І. Загоровський, О.М. Калітенко, О.Ю. Косова, П.В. Крашенінников, І.М. Кузнецова, Р.П. Мананкова, Г.К. Матвеев, В.Ф. Маслов, С.О. Муратова, О.М. Нечаєва, О.М. Немков, М.Т. Оридорога, Л.М. Пчелінцева, З.В. Ромовська, В.О. Рясенцев, Г.М. Свердлов, С.Я. Фурса, Ю.С. Червоний, В.П. Шахматов, Я.М. Шевченко та інші. З огляду на це і виникла необхідність висловити свої міркування щодо доцільності законодавчого закріплення поняття «сім'ї».

Недоцільність закріплення поняття сім'ї у законодавстві обґрунтовується науковцями таким чином: по-перше, закріплення нормативного визначення сім'ї можливе, але це потягло б за собою більше негативних наслідків, ніж переваг. З одного боку, якщо таке визначення побудувати як надто широке, прагнучи охопити максимально ширше коло відносин, що регулюються сімейним правом, то воно розходитиметься з соціологічним розумінням сім'ї і перетвориться в юридич-

ному сенсі в надуману, штучну конструкцію. По-друге, якщо до нормативного визначення поняття сім'ї включити такі додаткові ознаки, як «спільне проживання», «ведення спільного господарства», «народження і виховання дітей», «взаємна підтримка і турбота», що пропонується окремими науковцями¹, то доведеться або віднести кожну із включених ознак сім'ї до факультативних, що позбавляє це визначення практичного змісту, або звзвити поняття сім'ї до такої межі, за якою знову ж відбудеться її розходження з поняттям сім'ї у соціологічному розумінні. По-третє, сім'я не є суб'єктом права, а тому давати їй правове закріплення в законі не потрібно². В тій чи іншій модифікації зазначену позицію підтримують І.М. Кузнєцова, І.В. Жилінкова, В.Ф. Маслов та інші³. Вважаємо, що ці твердження науковців не позбавлені певних недоліків. Зокрема, ми не можемо погодитися з думкою авторів, які ставлять у залежність доцільність закріплення нормативного визначення сім'ї та питання визнання її суб'єктом права. Такий підхід навряд чи можна назвати конструктивним, оскільки в законодавчому масиві юридичні дефініції даються не лише суб'єктам права. Більше того, розходження в соціологічному та юридичному визначеннях сім'ї не лише можливі, вони неминучі, оскільки йдеться про різні науки.

Представники іншого правового підходу переконані у тому, що необхідно сформулювати нормативне визначення сім'ї та закріпити його у чинному законодавстві. Розбіжності тут стосуються лише питання щодо доцільності чи недоцільності формування універсального поняття сім'ї у всьому законодавчому масиві держави. На нашу думку, такий підхід є більш обґрунтованим та виваженим. На думку Е.М. Ворожейкіна, сім'я є основним об'єктом регулювання сімейного права. Тому поняття сім'ї повинно знайти відображення в законодавстві. У зв'язку з тим, що національний і місцевий фактори можуть мати деяке значення при визначенні поняття сім'ї, його слід дати в законі. Особливо це необхідно з огляду на те, що сам закон постійно вживає це поняття⁴.

Я.М. Шевченко зазначала, що однією з найбільших проблем у сфері охорони сім'ї була відсутність у сімейному законодавстві визначення поняття сім'ї як об'єкта правового регулювання. Насамперед це створює труднощі в практиці правозастосовчих органів, коли виникають питання щодо сім'ї як цілісного утворення чи окремих її членів. Крім цього, відсутність законодавчого визначення поняття сім'ї перешкоджає виявленню тих сімейних відносин, які необхідно охороняти, і тих, які охороняти не слід. Відсутність правового визначення сім'ї особливо відчувається тоді, коли особи, які виступають як носії сімейно-правових обов'язків та прав, вступають у відносини, що регулюються іншою галуззю права. При цьому не завжди можна чітко ідентифікувати їх правове становище як суб'єктів права⁵.

Відстоював необхідність законодавчого закріплення поняття сім'ї російський вчений-цивіліст В.С. Толстой, який вважав, що чи не в кожній із галузей права термін «сім'я» має особливе значення, яке відповідає потребам регулювання даної сфери суспільних відносин⁶.

Неправильною вважає позицію, яка заперечує необхідність легального визначення сім'ї, З.В. Ромовська. Вона зазначає, що у літературі домінувала хибна думка про те, що, оскільки окремі галузі законодавства містять свої поняття сім'ї, то єдиного, універсального поняття сім'ї дати неможливо і не потрібно. При цьому змішувались два нетотожних правових явища, а саме: поняття сім'ї та перелік осіб, які за відповідними законами мають права членів сім'ї⁷.

Ми підтримуємо ці позиції в частині необхідності нормативного визначення поняття сім'ї в законодавстві. По-перше, закріплення універсального визначення сім'ї в чинному законодавстві України, яке, власне, уже відбулося, хоча не настільки, як хотілося б, не створює жодних незручностей та непорозумінь, а навпаки, поліпшить правове регулювання суспільних відносин у сфері сім'ї, оскільки буде сформована єдина законодавча конструкція, за допомогою якої чітко будуть окреслені критерії та ознаки, за якими певна сукупність фізичних осіб вважатиметься чи не вважатиметься сім'єю. Це дасть змогу розв'язати не лише цілу низку суперечностей між теоретиками, а й сприятиме практиці застосування, оскільки суди та інші правозастосовчі органи, отримавши норму-дефініцію, однаково та правильно будуть застосовувати законодавчий масив при прийнятті правових рішень. При цьому права та охоронювані законом інтереси учасників тієї чи іншої правової процедури будуть повніше реалізовані та захищені, аніж тоді, коли кожному доведеться доводити обставини такого характеру: підпадають ті чи інші особи під ознаки та критерії сім'ї чи ні. Крім цього, це дасть змогу чітко визначити момент виникнення, зміни і припинення правовідносин між членами сім'ї.

По-друге, законодавче закріплення поняття «сім'ї» нарешті чітко розмежує питання щодо того, йдеться, власне, про сім'ю як цілісне утворення чи про окремих її членів. Наявність у законі універсального поняття сім'ї зніме зазначену проблему. А тому поняття «член сім'ї» розглядатиметься з позиції завдань і особливостей тієї чи іншої галузі права, а поняття «сім'я», маючи універсальний характер, для усієї системи права України буде єдиним.

По-третє, з огляду на завдання сімейно-правового регулювання можна дійти висновку, що сімейне право не повинно врегульовувати усі відносини між людьми у сім'ї, а лише ті, які насправді потребують правової охорони та захисту. Тому наявність законодавчого закріплення поняття «сім'я» дасть змогу визначитись із тим, які суспільні відносини у сфері сім'ї слід піддавати правовій охороні законом, а які залишити для врегулювання нормами моралі, звичаїв, традицій тощо.

По-четверте, правове закріплення поняття сім'ї дасть змогу чітко ідентифікувати фізичних осіб як носіїв сімейної правосуб'єктності від осіб, які такими не є. А отже, буде можливість виокремити осіб, які є учасниками сімейних правовідносин, з-поміж суб'єктів інших галузевих правовідносин. Більше того, буде можливість простежити участь осіб, які мають сімейні права та обов'язки, у відносинах, що регламентуються іншими галузями права. Таким чином, буде можливість відокремити осіб як носіїв сімейної правосуб'єктності від осіб як суб'єктів інших галузей права.

По-п'яте, ставити у залежність доцільність чи недоцільність законодавчого закріплення поняття сім'ї від того, чи є вона самостійним суб'єктом права, на нашу думку, не потрібно. Це може означати, що в законодавчому масиві норми-дефініції мають стосуватися лише визначення суб'єктів права. Однак це не так. Сім'я є об'єктом правової охорони, а тому визначення поняття «сім'я» має бути закріплене у чинному законодавстві.

Законодавець, усвідомивши доцільність нормативного визначення поняття «сім'я», спробував його закріпити у ст. 3 СК України: «Сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік, у зв'язку з навчанням, роботою,

лікуванню, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства»⁸.

Правовий аналіз ст. 3 СК України дає можливість дійти висновку, що вона складається з таких частин: 1. Соціологічне визначення сім'ї – сім'я є первинним і основним осередком суспільства (ч. 1). 2. Юридичне визначення сім'ї – сім'ю становлять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки (ч. 2). 3. Підстави створення сім'ї: Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 4).

Виходячи з цього, законодавець зробив спробу визначити поняття «сім'ї» в юридичному розумінні у ч. 2 ст. 3 СК України. Що ж до інших положень статті, то в ч. 1, намагаючись розкрити поняття сім'ї з позиції соціології, він, як зазначає І.В. Жилінкова, вирішує лише питання щодо місця та значення сім'ї у суспільстві⁹.

Структура та зміст ч. 2 ст. 3 СК України, яка, власне, і розкриває, за задумом законодавця, юридичне визначення сім'ї, має певні недоліки, зокрема: по-перше, законодавець пішов шляхом простого переліку окремих ознак сім'ї, що, зрештою, не становлять чіткого та стислого юридичного визначення, оскільки не всі ознаки названі; по-друге, вжиті законодавцем ознаки наявності взаємних прав та обов'язків, спільного проживання та спільного побуту можуть сприйматися неоднозначно і в такому вигляді їх цілком реально застосувати до студентів, які проживають у звичайному гуртожитку в одній кімнаті, і таким чином зробити висновок, що вони також сім'я; по-третє, ознака спільного проживання, вказана у Кодексі, нівелюється у ньому ж положенням про її факультативність щодо подружжя, яке вважається сім'єю і без спільного проживання з поважних причин (навчання, робота, лікування, необхідність догляду за батьками, дітьми тощо). Це ж стосується і дитини, яка належить до сім'ї батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає (ч. 2 ст. 3 СК України).

По-четверте, спірним видається положення Кодексу і щодо наділення правами члена сім'ї одинокої особи. Виходячи з нього, одинока особа є теж сім'єю, але це суперечить поглядам на природу сім'ї як сукупності, союзу чи об'єднання кількох осіб, тобто двох і більше.

По-п'яте, дещо суперечливим є положення, яке перераховує підстави створення сім'ї. Так, тлумачення ч. 4 ст. 3 СК України дає привід говорити про те, що можуть бути й інші підстави для створення сім'ї, окрім перерахованих, за умови, що це не буде заборонено законом та не суперечитиме моральним засадам суспільства. Це означатиме, що сім'єю можна буде назвати будь-яку сукупність осіб, яка не заборонена законом, не суперечить моральним засадам суспільства, спільно проживає, наділена спільним побутом та має взаємні права і обов'язки. Наприклад, групу солдат у збройних силах, які проживають у спільній казармі.

Підтримуємо позицію Я.М. Шевченко, яка вдало ілюструє недосконалість визначення поняття сім'ї, що наведено у ст. 3 СК України. Учений зазначає, що критерії розмежування останньої як соціального осередку та правового феноме-

на є поєднанням випадкових обставин, внаслідок чого поняття сім'ї може бути поширене й на інші правові та соціальні явища. Визнання того, що сім'ю утворюють особи, які проживають разом, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, породжує уявлення про щось подібне до комунальної квартири. Адже проживання разом і спільне ведення господарства можуть стосуватися будь-якої групи людей, які прихильно ставляться одне до одного. Однак ці люди можуть і не бути пов'язані сімейним узами. Що ж до взаємних прав та обов'язків, то їх характер взагалі може бути найрізноманітнішим¹⁰.

Про те, що намагання дати юридичне визначення сім'ї у законодавстві є невдалими, зазначають й інші вітчизняні науковці. І.В. Жилінкова вважає, що в новому СК України вперше зроблена спроба дати нормативне визначення сім'ї. На жаль, її важко назвати вдалою. Насправді в СК визначається не поняття сім'ї, а коло осіб, які до неї входять¹¹. Ю.С. Червоний, критикуючи думку О. Дзери про те, що у ст. 3 СК відсутнє визначення поняття сім'ї в юридичному розумінні¹², переконаний, що таке визначення є. Інша справа, що воно є не досить вдалими¹³.

Виходячи з цього, запропонована законодавцем норма-дефініція потребує вдосконалення як щодо самої конструкції, так і уточнення юридичного визначення сім'ї у законі. Вважаємо за доцільне навести приклад законодавчого визначення сім'ї у законодавстві Республіки Білорусь. Зокрема, ч. 1 ст. 59 Кодексу Республіки Білорусь про шлюб та сім'ю (надалі КРБпШС) встановлює: «Сім'я – це об'єднання осіб, пов'язаних між собою моральною та матеріальною спільністю і підтримкою, веденням спільного господарства, правами і обов'язками, що впливають зі шлюбу, родинності, усиновлення». Коментуючи цю правову норму, білоруські вчені зазначають, що дефініція сім'ї, яка міститься у Кодексі, враховує розуміння сім'ї як із соціологічної, так і з правової точок зору¹⁴. На нашу думку, поняття сім'ї у Кодексі Республіки Білорусь є більш досконалим, ніж вітчизняне, однак у частині конкретизації підстав створення сім'ї та окремих ознак воно потребує уточнення. Проте на відміну від визначення українського законодавця вказана дефініція не призводить до висновків про сім'ю як комунальну квартиру та гуртожиток.

Слід зазначити, що нормативні визначення сім'ї, окрім СК України, містяться і в інших законодавчих актах України. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 01.06.2000 р. № 1768-III¹⁵ визначає сім'ю так: «Сім'я – це особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки», повністю відтворюючи ч. 2 ст. 3 СК України. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 р. № 2811-XII¹⁶ дає поняття сім'ї з дітьми як поєднане родинними зв'язками та зобов'язаннями щодо утримання коло осіб, у якому виховуються рідні, усиновлені діти, а також діти, над якими встановлено опіку чи піклування. Вказане визначення істотно відрізняється від попереднього. Отже, конче необхідним є закріплення єдиного нормативного визначення поняття сім'ї у законодавстві з метою уникнення її неоднозначного правового тлумачення.

Вважаємо за необхідне внести зміни до СК України, насамперед щодо юридичного визначення поняття «сім'я» у сімейному законодавстві України та щодо конкретизації підстав створення сім'ї. Пропонуємо власну редакцію статті 3 СК України:

Стаття 3. Сім'я

1. Сім'я є первинним і основним осередком суспільства.

2. Сім'я - це юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності.

3. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік, у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.

4. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Що ж до ч. 3 ст. 3 СК України, у якій зазначено, що права члена сім'ї має одинокa особa, то, на нашу думку, її слід вилучити із ст. 3 СК України з огляду на те, що вказана норма поглинається ст. 4 Кодексу, яка регламентує право особи на сім'ю, відповідно до якого кожна особа, у тому числі одинока, може створити власну сім'ю. Також недоцільна конкретизація підстав створення сім'ї, передбачена у ч. 4 ст. 3 Кодексу, оскільки такі підстави чітко вказані у пропонуваній нами дефініції поняття «сім'я».

1. *Белякова А.М.* Советское семейное право. – М., 1974. – С. 34. 2. Гражданское право: Учебник: В 3 т. Т. 3. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М., 2004. – С. 324–325. 3. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. И.М. Кузнецова. – М., 2002. – С. 27–28; *Жилинкова И.В.* Правовой режим имущества членов семьи / И.В. Жилинкова. – Х., 2000. – С. 11; *Маслов В.Ф.* Действующее законодательство о браке и семье. – Х., 1972. – С. 47. 4. *Ворожейкин Е.М.* Правовые основы брака и семьи. – М., 1969. – С. 16. 5. *Шевченко Я.Н.* Правовое регулирование охраны семьи по советскому семейному законодательству // Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Проблемы советского семейного права» (19-21 января 1979 г.). – М., 1980. – С. 13. 6. *Толстой В.С.* Понятие семьи в советском праве // Советская юстиция. – 1969. – № 19. – С. 5. 7. *Ромовська З.В.* Сімейне законодавство України: Гендерна експертиза. – К., 2001. – С. 8. 8. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року // ВВР України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135. 9. Сімейне право України: Підручник / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Жилинкової. – К., 2004. – С. 49. 10. *Шевченко Я.М.* Проблеми нового Сімейного кодексу України // Проблеми законності. – Харків, 2003. – С. 5–9. 11. Сімейне право України: Підручник / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Жилинкової. – К., 2004. – С. 49. 12. Сімейне право України: Підручник / За ред. В.С.Гопанчука. – К., 2002. – С. 30. 13. Сімейне право України: Підручник / За ред. Ю.С.Червоного. – К., 2004. – С. 67. 14. Комментарий к Кодексу Республики Беларусь о браке и семье / Т.А. Белова, Ж.В. Захарова, В.В. Левый и др. Под ред. В.Г. Тихини, В.Г. Голованова. – Мн., 2000. – С. 75. 15. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 01.06.2000 р. № 1768-III // ВВР України. – 2000. – № 35. – Ст. 290. 16. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 р. № 2811-XII // ВВР України. – 1993. – № 5. – Ст. 21.